

ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՍՈՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԱՅՐԵՐ

(Ըստ Խաչիկ Դաշտենցի արձակի)

Սիրուն Բաղդասարյան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
ԱրՊԳ*

Ավանդույթի ուժը այս ստեղծագործության մեջ գործում է պատմական և բանահյուսական նյութի, կյանքի ու իրականության, ժողովրդական լեզվի ու ասքապատումների բազմաճյուղ և բազմաձայն գեղարվեստական մտածողության շրջանակներում:

Դաշտենցը պատմում է մի շարք ժողովրդական սովորությունների ու հնուց եկած ավանդությունների մասին: Բայազը գաղթի դժվար ճամփաներով Հայրենիք է հասցնում իրենց ամուսնական բարձր: Այդ մասին Հովհ. Թումանյանն ահա թե ինչ է գրում. «...Եվ ինչպես այսօր կախարդանքների ժամանակ գիր, շորի կտոր, մազ և այլ կախարդական զորություն ունեցող իրեր ու գրեր դնում են բարձի մեջ ու տակ, որ բարձի վրա քնողը կախարդվի:

Հին մեծերն ու իշխաններն ունեին իշխանական բարձեր: Այդ բարձերը նրանց մեծության աստիճանն ու հարզն էին որոշում ու իրանց այս բարձր նշանակությամբ համարվում էին սրբարան, որոնք և պետք է ժամանակի օրհնությամբ ու կախարդանքներով կրոնի տեսակետից ապահովված ու զորացած լինեին: Իշխանի բարձը գողանալը նույնն էր, թե գողանալ նրանց զորությունը: Այս է, որ ասել են Գողթան երգիչներն առասպելաբանելով, իբրև թե սիրահարված Սաթենիկը տենչում էր ձեռք բերել Արգամի բարձերից արտախուր խավարտ ու տից խավարձի, այսինքն նրա սերը»¹: Ուրեմն՝ Բայազը, քաջ գիտակցելով բարձի մեծ նշանակությունը, որ այն պատվի, հզորության հավասարազոր, անսովոր առարկա է, մեծ դժվարություններով այն հասցնում է Հայաստան:

«1873 թ. Գ. Սրվանձտյանցը մի զրույց է գրի առել այն մասին, որ ժայռի մեջ, Միերի դռան ետևում է բախտի անիվը: Միերն անդադար հետևում է անիվի պտույտին: Երբ այն կանգ առնի՝ այդ օրը Միերը դուրս կգա զնդանից ու կկործանի աշխարհը»²:

Հայ ժողովուրդը սպասում է իր բախտի անիվի պտույտին, որի սկիզբն արդեն դրվել է Արցախի գոյամարտի հաղթանակով...

¹ Թումանյանը քննադատ, Երևան, 1939, էջ 31:

² «Սասունցի Դավիթ» (հայկական ժող.էպոս), Երևան, 1990, էջ 56:

«Խողեղան» վեպում նկարագրված շատ ավանդություններ կապված են Սասնա ծռերի անվան հետ. չէ՞ որ էպոսի հերոսների ծննդավայրը Սասունն է: Օրինակ՝ «Իրիցանքը», որ Սև լեռան նշանավոր վայրերից է, եղել է գամնարած Դավթի սիրած տեղերից մեկը: Ավանդությունը պատմում է, որ իբր մի անգամ, Դավիթը անտառում մրսելով, մի արևոտ տեղ է փնտրում տաքանալու համար: Հանդիպելով մի արևկող բացատի, բացականչում է. «Էստեղ տաք է, հորեղբայր, իրիցանք (վառվեցինք)»: Այդ օրվանից այդ վայրը կոչվել է Իրիցանք:

Ծովասարի անվան բացատրությունն այսպես է բացատրում վիպասանը. լեռան գագաթին մի թասածն լիճ կար, որի ջուրը վճիտ էր ու մաքուր: Դրա համար էլ կոչվում է Ծովասար:

Արդեն նշել ենք, որ ըստ ավանդության՝ Մուշ անունը կապված է Աստղիկ դիցուհու հետ, որ լողանալիս մշուշով էր պատում գետն ու դաշտը, որ ծածկվի իրեն տեսնել ցանկացողներից: «Հայոց պատմություն» գրքում կարդում ենք Մշո դաշտի և նրա բնակիչների մասին Վրթանես Փափագյանի գովական խոսքը. «Պետք է տեսնել այս դաշտը, ուսումնասիրել այդ դրախտանման տարածության բնակիչների արգավանդ արդյունքը, ծծել սքանչելի օդը, խմել անուշահամ ջուրը, աչքի առաջ միշտ այստեղ բնակվող ժողովրդի առողջ, պարթև հասակը, լայն թիկունքը, արևակեզ, սակայն հրատոչոր աչքերով գեր դեմքը, նրա տաժանելի կյանքը, նրա ցավերը լսել...»¹:

Երկում հաճախ է պատահում, որ հերոսները սքանչանում են բնության հրաշագեղությամբ: Առաջին անգամ Խողեղանը տեսնում է, թե ինչպես են սպիտակ մշուշներ փաթաթվում ծառերի կատարներին և սահելով ցած՝ ցնդում: Քիչոն նրան բացատրում է, որ երևի էլի մարդ է գնացել լողացող Աստղիկին տեսնելու: Ջարմացած հովվին Քիչոն հանգիստ բացատրում է. «Երբ Աստղիկն իմանում է, որ անտառի ծնականներից իրեն մարդիկ են նայում, նա ջրի փրփուրները գունդ-գունդ շպրտում է նրանց երեսին: Եղ փրփուրներն են, որ Սև սարի վրայով գլորվելով՝ հասնում են մինչև Բռնաշեն: Մի մասն էլ Մառնիկի սարով թափվում է Մշո դաշտ» (էջ 83)²:

Հինավուրց այս հավատալիքը ժողովրդի մեջ կենդանի էր երկար դարեր, և վերոհիշյալ «մշուշի» հետ է կապվում Մուշ, Մշո անվանումների բացատրությունը: Մուշ անվան այս բացատրությանը հանդիպել ենք մահ «Տիգրան Մեծ» դրամայում: Գրականագետ Լ. Մկրտչյանը հաստատում է Մուշ անվան այլ բացատրություն. արաբական աղբյուրներում պատմվում

¹ Փափագյան Վ., «Հայոց պատմություն», Երևան, 2000, էջ 95:

² Դաշտենց Խ., «Խողեղան», Երևան, 1960:

է, որ հայոց արքայադուստր Տարոնն ուներ շատ փեսացուներ, բայց սիրահարվում է Սանասարի որդուն՝ Մուշին: Տարոնի հորեղբոր որդին՝ Բակուրը, Մուշի կերպարանքով ներկայանում է Տարոնին և փախցնում, անցնում արաբների կողմը, ընդունում մահմեդականություն և ամուսնանալով Տարոնի հետ, նրան էլ ստիպում է վարվել նույն ձևով:

Թեպետ արաբների հովանավորության տակ Բակուրը լավ կյանք էր վարում, Տարոնը փախչում է նրանից, վերադառնում հոր մոտ և անցնում քրիստոնեական կյանքին: Որոշ ժամանակ անց Տարոնը ամուսնանում է իր սիրեցյալ Մուշի հետ: Այն վայրերը, ուր նրանք ապրում էին, սկսեցին կոչվել Տարոն, իսկ տեղի գլխավոր քաղաքը՝ Մուշ: Եվ, հավանաբար, այդ քաղաքի մոտ գտնվող դաշտն էլ նույնպես կոչվել է Մուշ:

«Խողեղան» վեպում հիշատակվում է նաև հավատալիքների մասին: Օջախը, թոնիրը հնուց ի վեր պաշտամունքի օբյեկտ է եղել հայ ընտանիքներում: Հիշենք, թե ինչպես է այրի Ոսկեհատը, Խողեղանի հարսանիքի ժամանակ, նորահարսի և նորափեսայի հետ պատվում թոնրի շուրջը, որից հետո են միայն նստում հարսանեկան սեղանի շուրջ:

Սակայն որոշ հավատալիքներ թողնում են շինծու, անբնական տպավորություն: Դրանցից է այն, երբ առաջին երեխայի ծնունդից հետո Ոսկեհատը երեք անգամ հարցնում է.

- Ե՞ս են թեթև, թե՞ դու:

Բայազը երեք անգամ դրական է պատասխանում, և միայն դրանից հետո է պառավ գեղջկուհին նրան օրհնում՝ «թեթևությունով անցնի»: Նման տպավորություն է թողնում նաև այն հավատալիքը, երբ մոր կրծքից արդեն ութ տարեկան երեխային կտրելու համար, եզդի Մստոն խորհուրդ է տալիս. «Քուրո՛ ջան, էդ երեխային պետք է լողացնել Արագի ջրով կամ պետք է նրա հայրը Նեմրուքի կողմից եկող մի դուշ բռնի, քերեջիկը հանի տա երեխային՝ ուտի, որ մոր կրծքից կտրվի» (էջ 599):

Նշեցինք որ, «Խողեղան» վեպը անսպառ նյութ կարող է տալ ազգագրությամբ զբաղվողներին. ազգային սովորություններ, ավանդություններ, հայկական էպոսի բազում դրվագների հիշատակություններ, ծեսեր, տոներ, անգամ՝ հագուստ, նիստ ու կաց:

Վեպում նկարագրված են նաև մասսայական տեսարաններ: Օրինակ՝ Թարգմանչաց վանքում կազմակերպվող տոնախմբությունները, մրցությունները, Խողեղանի հարսանիքը, Վարդավառի տոնը և այլն: «Խողեղանը» որոշ իմաստով կարելի է կոչել նաև ազգագրական վեպ, որտեղ ընթերցողը կգտնի մի յուրահատուկ աշխարհ, մի ժողովուրդ՝ իր ինքնատիպ ազգային սովորություններով, ապրելակերպով, հասարակական կենցաղով, սասունցիներին բնորոշ հատկություններով:

Այն, ինչ կարծում է հայ անվանի վիպասան Դ. Դեմիրճյանը վեպ գրողի մասին, վերաբերում է նաև Դաշտենցին, որ փայլուն կերպով է իրականացրել իր գրական մտահղացումը: «Իմ կարծիքով՝ գրողը նախօրոք կազմած սխեմաներով չպետք է առաջնորդվի, նա պարտավոր է նախ խորապես ուսումնասիրել իրեն հետաքրքրող նյութի, թեմայի պատմական ժամանակաշրջանը, փաստերը, սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, նշանավոր դեմքերը, կենցաղը, սովորույթները, այն ամենը, ինչ կապվում է տվյալ ժամանակաշրջանի հետ: Ապա՝ առաջնորդվելով ռեալիզմի սկզբունքներով, նա պետք է հրապարակ բերի այնպիսի գործ, որը նոր աստիճանի կբարձրացնի գրականությունը և նույնիսկ պատմությունը: Գրողը պատմություն չպետք է գրի, ինչպես կարծում են որոշ մարդիկ, այլ պետք է պատմության հոգին վեր հանի գեղարվեստական երկի ձևով»¹:

Դաշտենցն իր «Խողեդան» վեպին տվել է էպոսային գույներ՝ այն մոտեցնելով ժողովրդի նոր կյանքի կառուցման ձգտումներին:

«Ռանչպարների կանչը» վեպը մի անգամ ևս ցուցադրեց Դաշտենցի գեղարվեստական մտածողության ինքնատիպությունը: Նրա տաղանդի ուժը ամենից առաջ պետք է փնտրել ժողովրդի սրտում, նրա էթնիկական հոգեբանության և բնաշխարհի խոր իմացության մեջ, որոնք ուժեղ նստվածքներ են տալիս նրա կերպարների ներաշխարհում՝ պայմանավորելով նրանց բնականությունն ու ամբողջականությունը: Վիպասքն ընթերցելիս, թվում է, թե գործ ունենք աշխարհագրագետ գիտնականի հետ, ով ուսումնասիրել, դասդասել, անգիր է արել տվյալ տեղանքի քարտեզը, աշխարհագրական անունները, որպեսզի մանրամասն ներկայացնի իր ունկնդիրներին՝ բաց չթողնելով ոչ մի մանրուք, ոչ մի ձոր ու վանք, սար ու գյուղ, դաշտ ու բարձունք. «Ամեն սարի ու սարավանդի վրա մի բերդ կամ բերդամրոց կար: Մշո հովտի վրա շինված էր Մուշեղի բերդը: Մոկնաց հովտի մեջ երևում էր Մոկնաց բերդի ավերակները: Ալվառիների մոտ՝ Պստիկ բերդը: Բերդակի դաշտահովտի մեջ՝ Խասազյուղի վերևում՝ խոյանում է առեղծվածային Սմբատաբերդը» (էջ 35)²:

Սասնա մարդիկ դիմացկուն ու կորովի, քաջ են ու դյուցազնական: Կարծես՝ այդպիսին են նաև ջրերը: Ավանդավեպը պատմում է, որ Սասնա գետին դիմանալու համար ամուր կամուրջ էր պետք շինել: Հայտնի վարպետ Բաթմանը մի քանի անգամ կառուցում է, բայց կամուրջը չի դիմանում Սարաթուկից ու Ծովասարից սկիզբ առնող գետի հսկա ուժին: Բաթմանին երազում երևում է մի ծերունի և խորհուրդ է տալիս, որ եթե

¹ ՀՀ ԳԱ «Գրական ստեղծագործության վերլուծության ուղիները և սկզբունքները», Երևան, 1983, էջ 323:

² Դաշտենց Խ., Ռանչպարների կանչը, Երևան, 1984:

ուզում է, որ իր շինած կամուրջն ամուր լինի, առավոտյան առաջին հանդիպած շնչավորին դնի հիմքում և որմը նրա վրա շարի: Առավոտյան Բաթմանին հանդիպում է սիրած կինը՝ Փրեշան՝ կերակուրը ձեռքին: Տխրում է Բաթմանը: Կինը հարցնում է տխրության պատճառը, և վարպետը պատմում է տեսած երազը: Կինն ասում է. «Մահը մահ է, շինի՛ր քո կամուրջը»: Բաթմանը կնոջը դնում է շինվածքի հիմքում և պատը շարում: Իսկ երբ կամուրջը պատրաստ էր, ինքն էլ է նետվում ջուրը: Այդ օրվանից կառույցը կոչվում է Փրե-Բաթմանի կամուրջ՝ վարպետի և իր կնոջ անունով: Հայ ժողովրդական էպոսում նույնպես փոքր Միերը դեռ պատանի կամուրջներ էր շինում:

Բնության մեջ յուրաքանչյուր բերդ, ջրվեժ, կամուրջ, գյուղ ունի իր անունը, իսկ անուններն էլ՝ իրենց բացատրությունները. «Մի խուլ ու խոր շառաչ է գալիս Ձանգակ սարի կողմից: Ես այդ ձայնը առել էի Քարծորի տակով անցնելիս: Որքան մոտեցա Կարմիր ծառին, այնքան այդ գոռոցը ուժեղացավ: Վերջում հիշեցի, որ դա Գուռզուռա կոչվող ջրվեժի գոռոցն է Արածանու վրա՝ Խոզմո սարի տակ, որի թնդյունը լսելի էր շատ հեռուներից, մանավանդ՝ պարզկա գիշերներին և վաղ առավոտյան: Արաբոն նրա մասին ասում էր. «Էդոր համար կըսեն Գուռզուռ, որովհետև ձեն կիտա ու իր ձեն երեք օրվա ճամփա կերթա» (էջ 39):

Ստեղծագործության պատանի հերոսը ինչ ճանապարհներով որ անցնում է՝ գրողը հանճարեղ իրազեկությամբ նկարագրում է ուղին. «Միայն մի տեղ կանգ առա. այդ Սողզոմն էր, հռչակված իր սոխով և անուշահամ շաղգամով: Այդ գյուղի մոտակայքում իմ հայրենի քաղաքի գետակը գալիս միանում էր Մեղրագետի ջրերին: Այդտեղ հասնելով՝ մա սպառում էր իր կյանքը՝ խառնվելով ավելի մեծին, դառնալով անճանաչելի ու անըմբռնելի:

Իմ կյանքն էլ այդ գետակի նման էր:

Ես գնում էի դեպի Խլաթ՝ հեռանալով իմ ծննդավայրից և խառնվելով ավելի մեծին ու անծանոթին: Եվ, արդյոք, երբևիցե վերադարձ կլինե՞ր դեպի Մուշ» (էջ 41): Կամ՝ «Շեկ Դավիթը Մանագկերտի լեռների միջով մեզ առաջնորդեց դեպի Ձեռնակի լանջերը... Մոտենում ենք Կայենի ծառերին և Աբելի աղբյուրին... Գիշերով հասանք Խաչմելիք գյուղի տակ» (էջ 210):

Դաշտենցը ոչ միայն գիտե տեղանքը, այլև անունների ծագման վերաբերյալ ավանդությունները: «Լսել էի, որ այլուրցիները գվարթ ժողովուրդ են, ունեն ճկուն խելք և առատ գինի: Որ առաքյալներից մեկը առաջին անգամ այդտեղ հասնելով և այդ վայրի գինին խմելով՝ բացականչել է. «Այլ ո՞ւր երթանք, եղբայր, սրանից էլ լավ տե՞ղ», և այդ օր-

վանից այդ գյուղի անունը մնացել է Այլուր, որից հետո աղավաղվելով՝ դարձել է Ալուր կամ Ալուր» (էջ 194):

Ազգային ավանդույթը, աշխարհագրական միջավայրի զգացողությունը, ժողովրդի կենսամտածողությունից եկող բնության պաշտամունքը մի ուրույն դրսևորում ունի «Ռանչպարների կանչը» վեպում: «Նեմրուք լեռան տիրակալը մի անբարտավան իշխան է եղել: Նա թրով հարձակվել է աստծո վրա, որ նրան հաղթի և իրեն հայտարարի աստված: Գոռոզ իշխանը Վանա ծովի ավազները ուղտերին բարձած բերել է տալիս դեպի Նեմրուք, որ իր գահը բարձրացնի, երկինք հասցնի և թրի մի հարվածով վայր գլորի աստծուն ու նստի նրա տեղը: Երկնավորը, զայրացած, իշխանի ավագով բեռնված ուղտերի քարավանը քարացնում է դեպի Շամիրամ գյուղը շարժվելու ճանապարհին, իսկ Նեմրուքին անհօժելով՝ որոտնունքով ցցում է հիմքից, գագաթի քարաժայռերն ու փոշին շարտելով ստորոտների վրա և տեղը գոյացնելով մի հսկայական փոս, որից մինչև այսօր դեղին գոլորշիներ են բարձրանում» (էջ 42): «Ռանչպարների կանչի» նյութը ավանդական է, ինչպես բնության ինքնակրկնվող տարերքը, բայց և նոր, ինչպես նոր բացվող օրը, ինչպես սպասված ամեն մի կատարյալ հերոսապատում:

ТРАДИЦИИ, ОБЫЧАИ И ИСТОРИЧЕСКИЕ МЕСТА

Сирун Багдасарян

Резюме

В статье рассматриваются упоминания, которые нашли свое место в прозе Хачика Даштенца, который рассказывает о традициях, обычаях и исторических местах.

Будучи писателем исторического типа Даштенц своей прозой представился как эстет, который прекрасно описывает страну Сасун, его разговоры и его знаменитые имена. Подчеркивается, что национальные традиции, места, чувства и взгляды людей, защита природы по разному отражаются в работе Даштенца.

TRADITIONS , HABITS AND HISTORICAL PLACES. (ACCORDING TO KHACHIK DASHTENTS' PROSE)

Sirun Baghdasaryan

Summary

In article is observed and examined the mentions which had taken place in the prose of Khachik Dashtents which told about traditions, habits and historical places.

Being the author of historical-saying type Dashtents with his prose was presented as aesthete, who well know described country Sasun and about the talks of their popular names. It is underlined that national traditions, geographical places, sensation, the people views, the protection of nature were different manifested in the work of Khachik Dashtents.

**ԱՊՐԵՍ ԲԵԿՆԱԶԱՐՅԱՆԻ «ԳԱՂՏՆԻՔ ՂԱՐԱԲԱՂԻ»-Ն ԵՎ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐԸ
XVIII ՂԱՐԱՎԵՐՁԻՆ ԵՎ XIX ՂԱՐԱՍԿԶԲԻՆ**

(սկիզբը նախորդ (թիվ 1, 2010) համարում)

Զինախոյա Առաքելյան-Բալայան

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու
ԱրՊԳ*

Րաֆֆին անհնարին է գտնում, որ Երեմիա Յասան Ջալալյանը (կաթողիկոս) շարունակած լինի XIII դարում ապրած Գրիգորիս եւ Եղիա վարդապետների (Կիրակոս Գանձակեցին նրանց հիշում է ոչ միայն որպես հավաստի նվիրյալներ, այլեւ՝ գիտուններ) անավարտ պատմությունը¹:

Իսկ ինչո՞ւ չէ: Գուցե, երբ Կիրակոս Գանձակեցին գրում էր յուր երկասիրությունը, այդ ժամանակ տեղյակ չէր նրանց՝ պատմություն գրելու փաստին: Ասողիկը երբ շարադրում է «Պատմիթիւն տիեզերական» գիրքը, ընդգծում է յուր ապրած ժամանակաշրջանի երեւելի հայտնի մարդկանց, սակայն չի նշում Գրիգոր Նարեկացու անունը, որովհետեւ Նարեկացին գոյություն չի՞ ունեցել: Իհարկե, ունեցել է: Պարզապես դեռեւս հայտնի չէր նրա «Մատյան ողբերգություն»-ը, եւ Գր. Նարեկացին դեռեւս մեծ ճանաչում չուներ: Ուրեմն, Ասողիկին մերժեմք եւ հավաստի աղբյուր չընդունենք...

Րաֆֆին յուր ծանոթագրության մեջ, շարունակելով ընդհանրացումները Երեմիայի «Ժամանակագրութիւն անցից» պատմության շուրջ, հետեւելով Բեկնազարյանի գրքի մասին ասված՝ «Ղարաբաղում կատարված քաղաքական եւ եկեղեցական պատմություն է, որի մեջ կարգով դրված են եղել բոլոր մեծերի գործերը» բացատրությանը, ասում է. «Երեմիա կաթողիկոս Յասան-Ջալալյանը ինչպե՞ս կարող էր գրել բոլոր մեծերի գործերը, քանի որ վախճանվեցավ 1700թ., իսկ մեծերը

¹ Տե՛ս Րաֆֆի, *Գաղտնիք Ղարաբաղի, Եժ, 10 հատ., տասներորդ հ., Երեւան, Հայպետհրատ, 1959 (այսուհետեւ՝ Րաֆֆի), էջ 479:*